

BAKGRUND OCH METOD

SIGTUNAUTGRÄVNINGEN 1988-90

-en bakgrund

av Sten Tesch

Det började med Olof Palme

Sigtuna är det svenska rikets äldsta medeltida stad. Helt naturligt har den "törnrosasovande" idyllen och dess glansfulla historia inte bara lockat resenärer och turister att besöka Sigtuna. De märkliga kyrkoruinerna, runstenarna, den ålderdomliga stadsplanen och de spännande fynden från "Svarta jorden" tilldrog sig också tidigt forskarnas intresse. Den förste som beskrev stadens lämningar, så tidigt som 1612, var den i trakten borne prästen Martin Aschaneus, tillika en av våra två första riksantikvarier. I en samtida beskrivning av Johannes Mesenius framgår kyrkornas och kyrkogårdarnas bedrövliga tillstånd, vilket också kan beskådas på Erik Dahlbergs vy över Sigtuna från 1680-talet (Fig.1).

Redan 1891 gjorde Hjalmar Stolpe, Birkas utforskare, smärre utgrävningar i staden för att utröna stadens ålder. Vissa forskare hade nämligen satt i fråga om Sigtuna funnits före det beramade härjningståget år 1187. Det var dock först när historikern Olof Palme (en farbror till statsminister Olof Palme) bosatte sig i staden 1910, som grunden lades till en modern forskning kring Sigtuna stad, dess uppkomst och historia. Palme insåg tidigt det sakkunnigt utgrävda arkeologiska materialets värde och han lät därför göra den första regelrätta arkeologiska utgrävningen i Sigtuna.

Utgrävningen omfattade lämningarna av S:ta Gertruds kyrka, vars grundmurar idag finns markerade i muséets trädgård. Muséet är för övrigt också Palmes skapelse. År 1916 tog han nämligen initiativet till bildandet av Stiftelsen Sigtuna Fornhem (idag Sigtuna museer) och lyckades, med välvilliga mecenaters hjälp, förvärva hela fornhemstomten, dvs hela kvarteret S:ta Gertrud. Under den tid som Palme

var verksam i staden - han stupade endast 38 år gammal i finska inbördeskriget 1918 - pågick för övrigt arbetet med en stadsplan för Sigtuna. Palme var starkt engagerad för att man i stadsplanen skulle tillgodose de starka intressen som fanns för att bevara Sigtunas särart. I samlingsverket "Gamla svenska städer" som publicerades 1916 avslutar han med en förhoppning om att "Måtte aldrig den tid komma, då Sigtuna förlorat sin enda hedersplats - sin hedersplats bland 'gamla svenska städer'". Huruvida de som nu leda och besluta har styrts av denna visshet om Sigtunas särart är en annan historia.

Tid för Sigtuna

Under de närmast följande decennierna utgjorde Sigtuna ett flitigt besökt forskningsfält för arkeologer, arkitekturhistoriker, konstvetare och språkforskare. Inom den konsthistoriska vetenskapen myntades begreppet "Sigtunatid" för det sekel (1050-1150) som följde närmast efter vikingatiden. Den helhetssyn på Sigtuna stad som Palme hade och den tvärvetenskapliga forskningstrategi som han och senare även Holger Arbman förordade (1942) fick dock aldrig något större genomslag. Sigtunaforskningen

Fig.1.

gick i stå. Visserligen har enskilda beaktningvärda punktinstatser gjorts genom åren, men någon samlad diskussion kring staden uppkomst och utveckling har inte förekommit.

Hypoteser blir schabloner

Många av de hypoteser kring Sigtunas äldsta historia, som vi fram till idag använts oss av framlades således redan på 1920-talet eller rent av ännu tidigare. Som förre museichefen Karl-Johan Eklund uttryckt det (1984); framstår dessa hypoteser idag mera som konturlösa schabloner än som hypoteser. Anledningen till detta har bl.a. varit att utgrävningarna antingen varit för små, endast små titthål, eller att dokumentationen varit bristfällig. Med tanke på Sigtunas nyckelroll för både den svenska stadsforskningen och för forskningen kring det svenska rikets och det medeltida samhällets uppkomst är detta mycket olyckligt. Detta förhållande blir inte mindre beklagligt med tanke på att Sigtuna även i ett nordeuropeiskt perspektiv betraktas som ett viktigt forskningsobjekt. Det är också viktigt för Sigtunas invånare av idag och inte minst för det uppväxande släktet, att känna sin historia. En stad utan historia är ingen levande stad.

Upprop i Gröna ladan

För att råda bot för detta olyckliga förhållande bildade Sigtuna museer tillsammans med en grupp forskare, arkeologer och historiker, 1986 "Kommittén för Sigtunaforskning". Året därpå inbjöd kommittén en rad forskare med anknytning till Sigtuna eller "Sigtunatid" att delta i ett heldagsseminarium kring Sigtunaforskning. Det faktum att ett stort antal forskare hörsammade kommitténs inbjudan, bekräftade att det var ett angeläget och spännande ämne att samlas kring. En kulan torsdagsmorgon i november 1987 samlades ett 40-tal forskare i den anrika biografen Gröna Ladan vid Stora gatan i Sigtuna. Efter välkomstanförande av kommunalrådet Sonja Weidland började det digra programmet. Under sammanlagt fem effektiva timmar böljade diskussionens vågor höga. De olika seminariebidragen och ett mötesreferat

finns samlade i boken "AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning". Inte minst framhölls i diskussionen vikten av att i framtiden undersöka en större yta i en central del av Svarta jorden. Med ett nytt stort arkeologiskt material, framtaget med moderna undersökningsmetoder som underlag för nya hypoteser, skulle det då vara möjligt att få en ny syn på stadens äldsta historia. Genom att undersöka en större yta skulle det också vara möjligt att besvara frågor som vi idag fäster stor vikt vid, nämligen stadens struktur, stadsplanens och bebyggelsens utveckling.

Under seminariets gång erfor seminariedeltagarna till sin bestörtning att en stor tomt på över ett tusen kvadratmeter i hjärtat av Svarta jorden skulle exploateras utan att någon arkeologisk utgrävning gjordes. Under lunchuppehållet kunde för övrigt seminariedeltagarna beskåda rivningen av den gamla bebyggelsen på den aktuella tomten i kvarteret Trädgårdsmästaren. Anledningen till att man fått tillstånd av länsstyrelsen att bygga utan någon föregående arkeologisk utgrävning var att den planerade bebyggelsen skulle grundläggas ovanpå kulturlagren enligt den sk Bjerking-metoden (Fig.2). Hela byggnadskomplexet skulle läggas på en sammanhängande platta som täckte hela tomten. Plattan skulle i sin tur vila på smala stålpelare nerslagna i förborrade hål genom kulturlagret, för att detta inte skulle pressas samman av husets tyngd. Med tanke på storleken på den yta som skulle övertäckas, fanns det emellertid anledning att befara en uttorkning av kulturlagren och förändringar i det underjordiska klimatet, som skulle medföra att konstruktioner och föremål av organiskt material, som trä och läder, och metallföremål bröts ned. Mot denna bakgrund avfattade seminariet en resolution vari man krävde en allsidig arkeologisk undersökning av den planerade byggnadsytan.

"En unik möjlighet"

Resolutionen översändes till berörda myndigheter. Sigtuna kommun som var markägare och vid denna tid även byggherre (genom den kom-

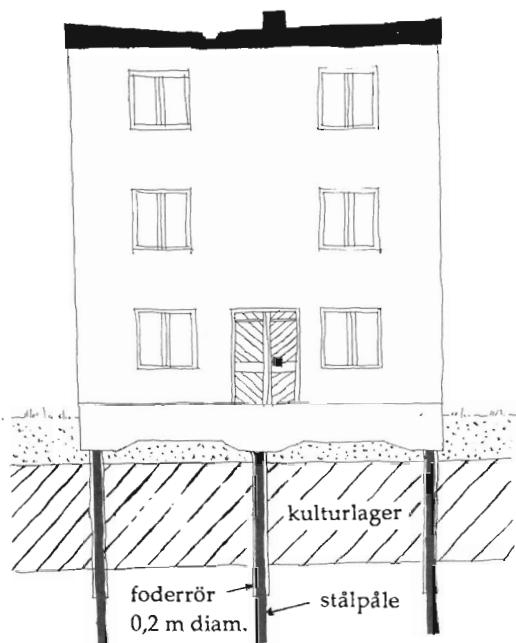

Fig.2. Grundläggning enligt den s.k. Bjerkingmetoden. Bild; Lennart Olin.

munala bostadsstiftelsen Sigtunahem AB), tog så småningom intryck av resolutionen och de lokala apropåer som man fått från Stiftelsen Samfundet för Sigtuna och det politiska partiet Samling för Sigtuna. I en intervju i Upsala Nya Tidning i februari 1988 sade nämligen Sonja Weidland att: "Vi har fått en unik möjlighet att göra en arkeologisk utgrävning i kvarteret Trädgårdsmästaren i Sigtuna och den vill vi ta vara på". Kommunalrådet framhöll dock, att varken kommunen eller Sigtunahem AB hade några pengar till detta, varför de eventuella utgrävningskostnaderna måste täckas på annat vis. Eftersom byggherren redan erhållit tillstånd att grundlägga ovanpå kulturlagren, var det brådskande. En dubbelt så stor grundläggning ovanpå kulturlagren hade tidigare skett i samband med uppförandet av bebyggelsen i kv. Kyrkolunden i andra änden av Stora gatan. Denna övertäckning hade endast föregåtts av en smärre arkeologisk undersökning.

En utopi blir verklighet

I mars 1988 bildades därför på museets initiativ en insamlingskommitté under ordförandeskap av Görel Bohlin, ledamot av Sveriges Riksdag. I "gropgruppen", som kommittén kom att kallas, ingick representanter för kommunledning, kulturnämnd, Sigtunahem AB, Sigtuna hembygdsförening samt Stiftelsen Samfundet för Sigtuna som också åtog sig att sköta den ekonomiska administrationen av de insamlade medlen.

Hans Majestät Kung Carl XVI Gustaf uppvaktades och antog välvilligt en framställan om att bli Sigtunautgrävningens högste beskyddare. Kungen stöttade också projektet med ett generöst penningbidrag. För att utgrävningen skulle kunna komma igång så fort som möjligt ställde Sigtuna kommun upp som ekonomisk garant för den beräknade undersökningskostnaden. Kommunen anslog därtill ett bidrag på en halv miljon kronor. Även om insamlingen i slutändan inte har täckt hela utgrävningskostnaden är det ändå ett mycket stort antal bidragsgivare det är fråga om. Till insamlingen har inte bara företag och institutioner i och utanför kommunen bidragit utan även många sigtunabor och sigtunavänner i försörjningsringen.

Den 7 juni 1988 kunde Görel Bohlin, som ersättare för kulturministern som fått förhinder, klippa av det blågula bandet kring den första utgrävningsrutan och ta det första spadtaget med skärsleven.

Sannerligen ett avstamp för en ny sigtunaforskning!

KÄLLMATERIAL OCH METODIK

av Sten Tesch

Källmaterial och metodik

Medeltidsarkeologin arbetar huvudsakligen med två typer av källmaterial. Dels de under medeltiden skrivna urkunderna - dvs det skriftliga källmaterialet - dels de under medeltiden avlagrade kulturlagren och materialet från de utgrävningar som gjorts - dvs det arkeologiska materialet. Till detta kommer de medeltida lämningar som ännu idag finns bevarade ovan jord.

Information av olika slag och på olika nivå

De skriftliga och arkeologiska källmaterialen kompletterar varandra, eftersom de oftast ger information om helt olika saker. De skriftliga källorna behandlar t. ex. nästan aldrig den enskilda människans vardag utan ekonomiska, politiska, juridiska och administrativa frågor på en oftast hög social nivå. De talar dessutom vanligtvis bara om att något händer, men inte varför och hur. De kan också vara ofullständiga och svårtolkade. Man måste bli vara medveten om avsikten, det vill säga inslaget av propagan-

da eller om det är frågan om rena sagor. Det arkeologiska materialet är därför oersättligt när vi vill fördjupa våra kunskaper om det förgångna. I medeltida kulturlager som i Sigtuna varvas borttappade ting med avfall från hushåll och hantverkare samt lämningar av byggnader och andra konstruktioner. Därför kan det arkeologiska materialet på ett helt annat sätt än det skriftliga berätta för oss hur livet gestaltade sig för gemene man.

Svarta jorden - ett underjordiskt arkiv

Permanent bosättning och aktiviteter av olika slag under flera hundra år inom ett avgränsat område som en stad, innebär att avfall och byggnadsrester hopar sig och metertjocka kulturlager bildas. När en byggnad på grund av brand eller ålder skulle ersättas med en ny lät man den gamla grunden ligga kvar som underlag för den nya byggnaden. Brann hela staden eller delar av staden ner byggde man helt enkelt upp en "ny" stad ovanpå på de gamla utjämnade resterna.

HAGBARD

Fig.1. Kulturlagerbildning.

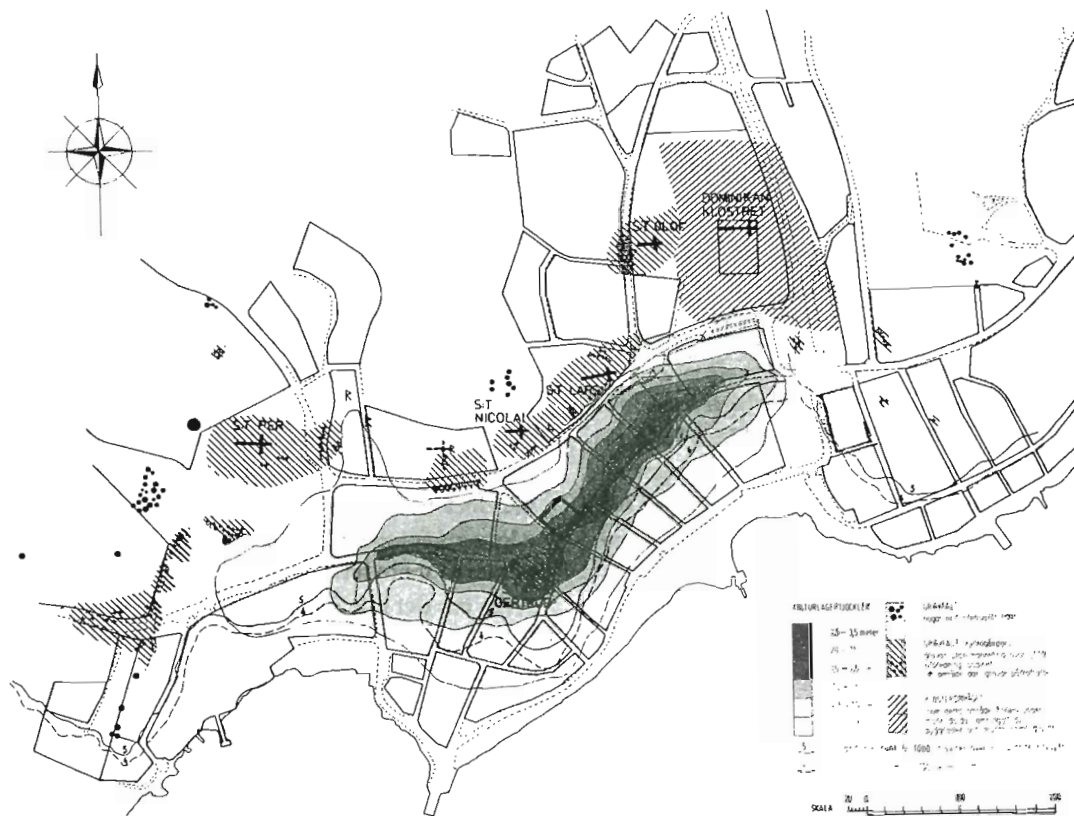

Fig.2. Svarta jorden och andra fornlämningar som kyrkoruiner och gravfält i anslutning till denna. Sigtunautgrävningen markerad med kvadrat.

Man var dock mycket noga med att hålla sig inom ramen för de en gång utstakade tomtgränserna. Eftersom det inte existerade någon renhållning att tala om under medeltiden hopade sig dessutom avfallet från hushåll och hantverkare liksom gödsel på gatan och på gårdsutrymmena inne på tomterna. Även bark och träflis från det byggnadstimmer som högs till på platsen (Fig.1).

Marknivån steg med andra ord succesivt. Inte mindre än tio bebyggelsefaser kan urskiljas under de drygt två hundra år som Sigtunautgrävningens kulturlager omfattar. Man har alltså i genomsnitt byggt nytt vart 20:e år.

Bara det faktum att sopor och avfall utomhus steg över bottensyllarna på ett hus kunde vara skäl nog att riva och bygga ett nytt hus ovanpå den gamla grunden. Annars skulle huset ruttna underifrån. Även inomhus kan det ibland ha

sig enklare att lägga ut en ny lergolvsnivå än att städa ut de avlagringar som trampats ner i det gamla golvet.

Dagens Sigtuna är alltså byggt på en gammal, men något instabil och delvis illaluktande grundval. Bildligt talat skulle man kunna säga att staden ruvar på sin egen historia. Detta underjordiska arkiv - "Svarta jorden" - omfattar ett 700 meter långt och 100 meter brett område utmed den dåtida strandlinjen. Om också de kyrkor och gravfält, som ligger i en krans utanför bostadskvarteren inkluderas, är stadsområdet cirka 800 meter långt och 200 meter brett eller 16 hektar stort. Kulturlagrets tjocklek kan i de centrala delarna utmed Stora gatan vara upp till 3 meter. Tjockleken avtager dock snabbt åt sidorna. I Sigtunautgrävningens schakt varierade tjockleken från 2,2 meter vid Stora gatan till 0,5

meter 40 meter längre in på tomten (Fig.2). Generellt kan man säga att avlagringarnas tjocklek är beroende av bebyggelsens ålder och intensitet, men verksamhetens art på en speciell plats kan också spela in. Eftersom kulturlagren till stora delar består av organiskt material som förmultnar och sammanpressas vid tillförsel av syre, är bevaringsförhållandena av avgörande betydelse för kulturlagrens tjocklek. Bevaringsförhållandena är i sin tur beroende av den naturliga undergrundens beskaffenhet. Består denna av lera behåller kulturlagren sin fuktighet och blir närmast lufttäta. I sådana kulturlager bevaras trävirket i byggnadslämningar och även föremål av trä, läder och textil. Till och med fiskfjäll, sädeskorn och fröer finns i många fall bevarade. I Sigtuna är förvisso inte bevaringsförhållandena helt perfekta. I de tunna och matjordslänkande kulturlagren i Svarta jordens utkant är uttorknings- och förmultningsprocessen långt framskriden, men även i stadens centralare delar är de översta lagren drabbade. I kv. Trädgårdsmästaren låg den hälft av utgrävningssytan som vette mot Stora gatan på ett tunt lager av steril lera, medan den norra hälften, där kulturlagren också var som tunnast, låg på grusig, stenig morän. Endast i de

understa, dvs. de äldsta bebyggelsefaserna, var trävirket i byggnadslämningarna så pass bra bevarat att det gick att tolka de konstruktiva sammanhangen. I de översta lagren var stockarna förmultnade och sammanpressade till ett några millimeter tunt träflisskikt. I sämsta fall var de bara synliga som ett brunt stoft eller inte alls.

Medeltida lämningar ovan jord

Vid sidan av den information som finns bevarad i arkiv och kulturlager utgör de medeltida lämningarna i dagens stadsbild, Mariakyrkan och kyrkoruinerna en källa till kunskap när det gäller utforskandet av Sigtunas äldsta historia. Här har dock inte, med undantag för S:t Lars, gjorts några arkeologiska undersökningar med moderna metoder.

Även om det inte finns någon karta upprättad över Sigtuna förrän på 1600-talet är det dock mycket som talar för att grunddragen i den nuvarande stadsplanen, dvs gatunät och kvarters- och tomtindelning, går tillbaka till medeltida förhållanden. På grund av stadens obetydlighet under senare tider har stadsplanen aldrig reglerats, även om planer på detta funnits. Genom Sigtunautgrävningen vet vi att huvuddragen i stadsplanen, med en huvudgata parallellt med

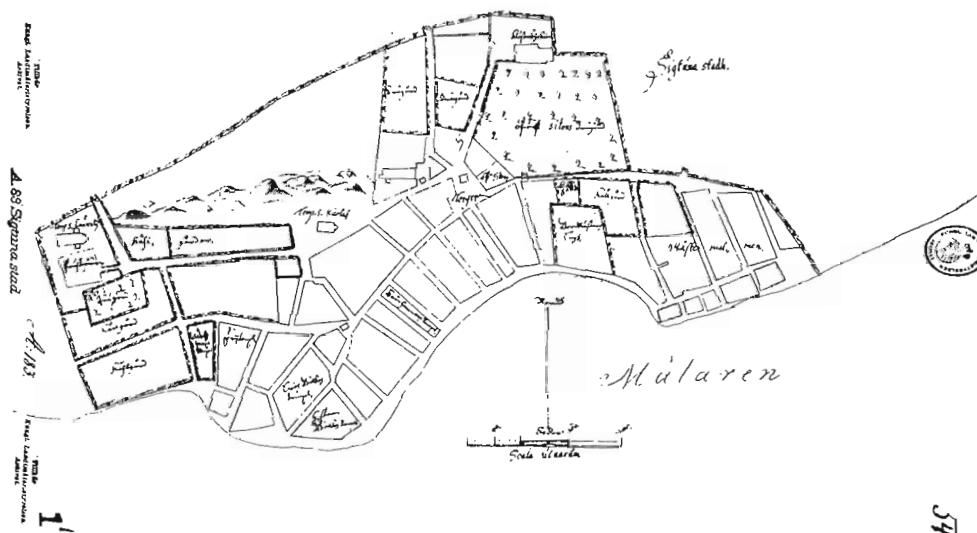

Fig.3. Äldsta kartan över Sigtuna stad (1630-talet).

strandlinjen och en tomtindelning med långsmala parceller med kortsidan mot huvudgatan, har tillkommit redan vid stadens begynnelse. Revbensmönstret av vattugränder som korsar Stora gatan och de kvarter som finns däremellan har däremot tidigast tillkomit på 1200-talet (Fig.3, se även kapitlet Stad och stadsplan och Stadsgården).

Skrivna källor till Sigtunas äldsta historia

När det gäller den tid som Sigtunautgrävningens lager omfattar - den sena vikingatiden och den tidiga medeltiden - kan man nästan tala om en "skriftlös" period. Visserligen finns det runstenar och andra runinskrifter bevarade från den här tiden, men de belyser endast vissa sidor av det dåtida samhället.

Det äldsta i original bevarade pergamentsbrevet från svensk medeltid är utfärdat av ärkebiskop Stefan så sent som någon gång mellan 1165 och 1167 (Fig.4). Av intresse i detta sammanhang är att brevet berör en tvist om gods som donerats till munkarna i det nyinstiftade klostret i Viby alldeles utanför Sigtuna. Bl.a. gäller tvisten Viby gård där munkarna slagit sig ned. I brevet omnämnes också prostarna Johannes i Sigtuna, Valter i Enköping och Rickard i Aros (Uppsala). Brevet bär förutom ärkebiskopens, också kung Karl Sverkerssons sigill.

I samband med Sigtunautgrävningen har flera runristade revben och föremål påträffats. Inskrifterna består dock i de flesta fall av enstaka ord och ibland bokstäver utan någon klar mening. Undantag utgör en unik och längre runinskrift som prisar kungens givmildhet (se kapitlet Runor- magi och meddelanden) och en latinsk bön skriven med runor (se kapitlet Tidig kristen tro).

Ett 30-tal runstenar är kända i staden och dess närhet. På två av dessa omtalas ett friser- eller friserfarargille, en uppgift som varit föremål för en omfattande diskussion. Resultaten från Sigtunautgrävningen, liksom flera uppländska runstenar, pekar dock på att kultur- och handelskontakterna under 1000-talet huvudsakligen var riktade mot de slaviska områdena på den andra sidan Östersjön och inte mot det frisiska

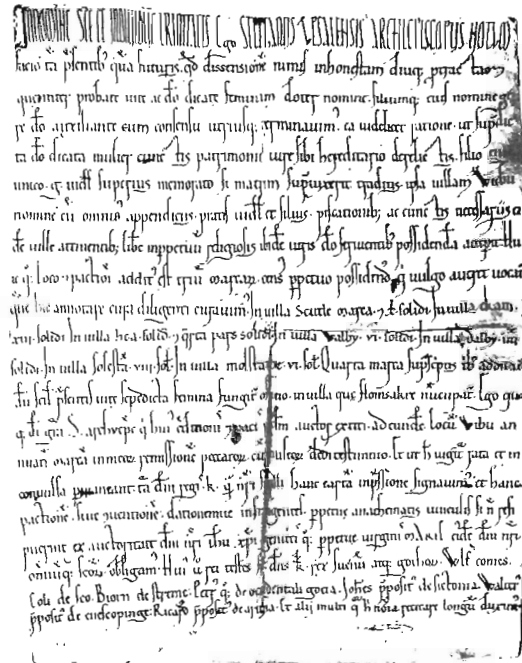

Fig.4. Sveriges äldsta i original bevarade brev.

området vid Nordsjökusten. Redan Erik seger-säll, Sigtunas förmenta grundläggare, skall enligt krönikorna ha haft goda förbindelser med Kievriket och bl.a. hjälpt Vladimir den store att erövra riket från sin bror (se kapitlet Kulturkon-takter och varuutbyte 970-1200).

Utgrävningsresultaten pekar också på att den äldsta kyrkan i vårt land hade mycket nära kon-takter med östkyrkan, något som senare för-trängts i de skriftliga källorna. Efter kyrkans splittring år 1054 kom nämligen Hamburg-Bremenstiftets synsätt att sätta sin prägel på det första kapitlet av vår äldsta kyrkohistoria (se kapitlet Tidig kristen tro).

Om vi också räknar mynten som ett skriftligt källmaterial, ger detta i alla dess former ändå vissa hållpunkter när det gäller Sigtunas äldsta historia. Den första svenska myntningen ägde rum i Sigtuna omkring 995-1005 för Olof Eriks-

son skötkonung, som därför tidigare också ansågs ha anlagt staden (Fig.5). På 1020-talet präglades mynt för Olofs son Anund Jakob och kanske också för den danska kungen Knut den store. Nu - efter Sigtunautgrävningen - vet vi att mynt också präglades för Knut Eriksson (se kapitlet Sensation - Mynttillverkning i Sigtuna på 1180-talet). Detta förhållande, att den tidiga svenska myntningen i så pass hög grad var koncentrerad till Sigtuna, pekar på stadens nära anknytning till och betydelse för kungamakten. Det kan tilläggas att i september 1990 påträffades ett blyavslag av en myntstamp till ett Olof skötkonungs-mynt. Fyndet gjordes vid en arkeologisk undersökning i kvarteret Urmakaren, endast ca 40 meter från Sigtunautgrävningen.

Det finns också enstaka utländska skriftliga källor där staden Sigtuna skymtar förbi. Sigtunas omnämnande i den fornisländska skaldediktningen från mitten av 1000-talet visar på ortens betydelse. De isländska sagor som handlar om Norges och Danmarks vikingatida och tidigme-

Fig.5. En sigtuna-penning i nästan dubbel förstoring av typen "Long Cross". Till skillnad från det nyfunna blyavslaget har den läslig inskrift. På åtsidan läser vi "Olfaf on Sidei", dvs "Olof i Guds Sigtuna", på frånsidan "Thregr on Sit", dvs "(myntmästaren) Thregr i Sigtuna". Observera de uppochnervända L och F i Olofs namn och den anglosaxiska prepositionen "on". Denna mynttyp har annars vanligen förvrängd eller helt obegriplig inskrift. Efter Hildebrand, Sveriges medeltid.

deltida kungar skrevs först ner på 1200-talet, t.ex. Heimskringla av Snorri Sturluson. Dagens forskare har länge varit kritiska till dessa texters värde som historiska källor. Bl. a. har man sett det som att sagorna snarare beskriver 1200-talets blodiga politiska kamp, men att denna förklätts i vikingatida skepnad. Arkeologiska undersökningar har dock på senare år visat att sagorna likafullt innehåller faktisk information om händelser som utspelade sig på 900- och 1000-talen, t.ex. vad gäller Snorri Sturlusons skildring av de äldsta norska städernas tillkomst.

I Adam av Bremens verk om Hamburg-Bremensstiftets historia från omkring år 1070 betecknas Sigtuna som "civitas", vilket han vanligtvis använder om biskopssäten. I det sk Florensdokumentet från 1120-talet nämns orten bland andra stiftscentra. Vilken av kyrkorna i Sigtuna som var biskopskyrka (domkyrka) är omdiskuterat, men ännu inte klarlagt. Dagens forskning lutar emellertid mer och mer åt att det är S:ta Gertud, om än med annat namn, som skall betraktas som biskopens kyrka. Lämningarna av S:ta Gertuds kyrka är för övrigt belägna alldeles intill Sigtunautgrävningen och den enda av kyrkorna i Sigtuna som är belägen i själva bebyggelseområdet.

Ännu mindre vet vi när det gäller frågan om när de första kyrkorna i Sigtuna byggdes. Detsamma gäller frågan om stenkyrkorna föregåtts av träkyrkor på samma plats. Det framgår inte heller av Adams uppgifter, om Sigtuna redan från början är ett kristet samhälle. Resultatet från Sigtunautgrävningen och frånvaron av klart hedniska gravar i Sigtuna, förutom något enstaka undantag, pekar dock på att så kan vara fallet (se kapitlet Tidig kristen tro, men även Förkristen tro).

Från år 1134 finns en notis om biskop Henrik, den sist kände biskopen i Sigtuna. Trots sin profession tycks han ha varit en krigiskt sinnad herre, som stupade i slaget vid Foteviken i Skåne. Senast 1164 har biskopssätet flyttats till Gamla Uppsala. Det är det år som ärkesätet inrättas och då Stefan blir vår förste ärkebiskop

vid en invigning i katedralen i Sens i Frankrike. Sigtuna förblir dock en centralort ur kyrklig synvinkel eftersom prostens i Tiundaland är placerad här. På 1160-talet grundas ett cistercienserkloster i Viby i stadens närhet. Efter ett par decennier flyttas emellertid klostret till Julita i Södermanland. År 1187 lär staden enligt flera källor ha överfallits och plundrats av sjörövare österifrån. Om de var ester, karelare eller något annat hedniskt folk därom går uppgifterna i analerna isär. Ett par magnifika bronsportar på Sofiakatedralen i Novgorod påstås vara rövade från Sigtuna vid detta tillfälle. I kulturlagren har det dock inte varit möjligt att identifiera denna härjning i form av ett kraftigt brandlager eller dylikt.

I och med att högmedeltiden bryter in anses det att Sigtunas storhetstid är förbi och att den nyanlagda staden Stockholm under 1200-talet så småningom tar över som den viktigaste orten i Mälardalen. Tyvärr finns det mycket begränsade kulturlager bevarade i Sigtuna från 1200-talet och framåt. Om detta beror på en förändrad avfallshantering eller att dessa ytliga lager har blivit utsatta för uttorkning och bortschaktning vid markarbeten eller om det är ett mått på stadens vikande betydelse är svårt att säga. De svaga högmedeltida kulturlagerrester som påträffats pekar dock på att bebyggelseområdets areal minskat. Att Sigtuna helt skulle ha spelat ut sin roll motsäges dock på flera sätt. Av ett brev, utfärdat av påven Innocentius III år 1215 eller 1216, framgår att man hyste planer på att flytta ärkesätet från Gamla Uppsala till Sigtuna. Någon flyttning blev emellertid aldrig av. År 1237 grundas ett av landets första dominikan-kloster i Sigtuna. Redan 1220, endast fyra år efter denna orden blivit stadfäst av påven, hade dock en första ansats till en klosteretablering gjorts. Klosters betydelse framgår av att flera av den svenska kyrkans märkesmän under medeltiden utgick ur gråbrödernas led i Sigtuna. Många personer ur Upplands ledande släkter fick också sitt sista vilorum klosterkyrkan. Ytterligare ett belägg för Sigtunas betydelse under 1200-talet är det faktum att man arkeologiskt har kunnat konstatera att S:t Lars stenkyr-

ka först uppfördes under senare delen av detta sekel.

Lagen som skyddar lager

Sedan 1942 har Sverige en fornminneslag vars främsta syfte är att bevara och skydda våra fornlämningar från skada (den 1 januari 1990 utbytt mot en ny kulturminneslag). Lagen går i sin äldsta utformning tillbaka till 1600-talet och är världens äldsta i sitt slag. Det är inte bara gravar, förhistoriska boplatser, runstenar, fornborgar mm som räknas som fasta fornlämningar (Fig.6). Även kulturlagren i våra medeltida byar och äldsta städer, som t ex Svarta jorden i Sigtuna, hör till de fasta fornlämningar som räknas upp i lagen.

Borttagande av en fornlämning är enligt lagen att betrakta som en undantagsföreteelse.

Tillstånd att borttaga en fornlämning kan dock lämnas av länsstyrelsen (länsantikvarien) om särskilda skäl föreligger. Om tillstånd erhålles är emellertid exploatören/byggföretaget skyldig att bekosta en arkeologisk undersökning av den fornlämning som skall borttagas.

När det gäller Sigtunautgrävningens tillkomst var den en följd av en planerad exploatering. I detta fall hade emellertid byggherren fått tillstånd att grundlägga ovanpå kulturlagren.

Fig.6. Bild; Lennart Olin.

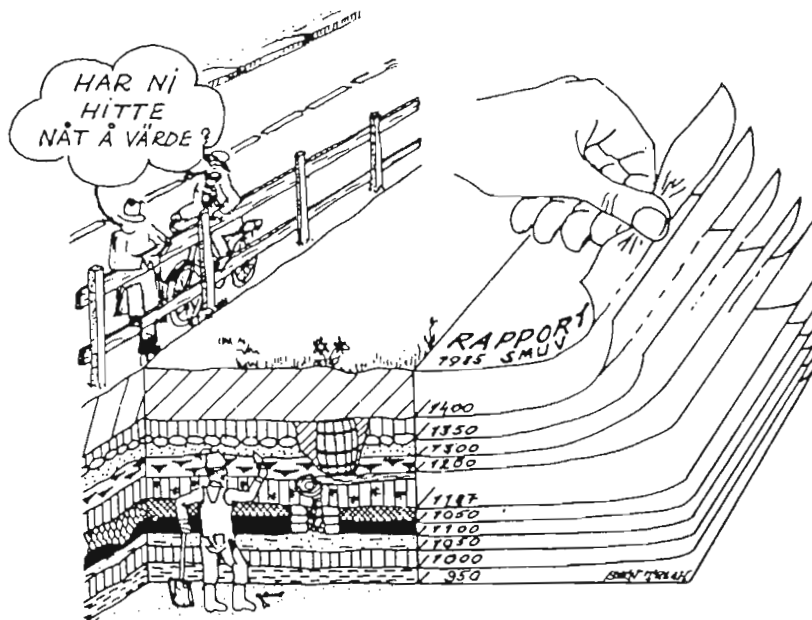

Fig.7. Sigtunas kulturlager- en historiebok som läses bakifrån. Bild; Sten Tesch.

Farhågorna för att denna ytmässigt stora över- täckning skulle orsaka uttorkning och förstör- else av kulturlagren var dock den tändande gnistan som ledde fram till att en opinion bild- ades och insamlingsarbetet kunde startas. Att Sigtunautgrävningen som från början var något av en utopi också blev verklighet är nu ett väl- bekant faktum. Hur själva utgrävningsarbetet gick till är kanske däremot inte så många som vet. Även för de sigtunabor som regelbundet följde arbetet från schaktkanten kan det ha varit svårt att uppfatta alla arbetsmoment. En intres- sant fråga är också vad som händer med alla ritningar och tusentals fynd nu när utgrävning- en väl är avslutad?

Från maskinschaktning till bearbetning

När arkeologerna blottlägger och dokumenterar lager efter lager, bebyggelsefas efter bebyggelse- fas, är det som att vända sidorna i en historie- bok, men det är en bok som läses bakifrån. Man måste veta hur man läser boken och man måste kunna läsa mellan raderna, dvs. att man har en vetenskaplig frågeställning och en för denna ge- nomtänkt grävningsmetodik och att man kan tolka det man ser (Fig7).

En allmän övergripande målsättning när det gäller stadsarkeologiska utgrävningar innebär bl.a. att försöka klarlägga topografi, stadsplan, byggnadsskick och bebyggelseintensitet och den sociala strukturen under olika tider och i olika delar av en stad. Med hjälp av lämningar och fynd försöker man också att få en närmare in- blick i stadens kultur- och handelskontakter och vilka näringar som idkades i staden. Syftet är att få en så bred kunskap som möjligt om det histo- riska och kulturhistoriska skeendet. I en enskild stad kan det vara intressant att studera dess uppkomst, utveckling och eventuella tillbaka- gång. Genom att jämföra olika städer kan man få grepp om stadsutvecklingen ur ett regionalt, nationellt eller europeiskt perspektiv. Genom att analysera vad som händer i en stad kan det i vissa fall, som t ex Sigtuna, också vara möjligt att studera delar av ett historiskt skeende som rör hela riket.

Om den efterföljande bearbetningen och analy- sen skall ha några förutsättningar att lyckas hänger det i mångt och mycket på den arkeolo- giska dokumentationens kvalite´. Samtidigt måste man vara medveten om att dokumenta- tionen vid ett visst tillfälle präglas av sin tids ar- keologer deras utbildning och erfarenhet. Det är

dock viktigt att dokumentationen är så heltäckande som möjligt och att den samtidigt baseras på erfarenhet som gör det möjligt att urskilja vad som är väsentligt, att alla detaljer kanske inte är lika viktiga. Man måste också tolka så mycket som möjligt redan i fält, sedan kan det vara för sent. Arkeologi är ju en vetenskap som så att säga "förstör" sitt eget källmaterial, det som blir kvar är ritningar, beskrivningar och foton samt fynden och olika former av analysmaterial som djurben, trä- och jordprover.

Vid en arkeologisk utgrävning är det viktigt att använda rätt verktyg vid rätt tillfälle- från grävmaskin till skyffel, skårslev eller pensel. Grävmaskinen använder vi i inledningsskedet när de översta sentida fyllnadsmassorna skulle bortschaktas. För att kunna stoppa i rätt tid så att inte de intakta kulturlagren skadas fordras stor erfarenhet. Större sentida nergrävningar i de intakta kulturlagren tömdes också med grävmaskin. I detta fall var de sentida störningarna ovanligt många. På 1920-talet hade trädgårdsmästare Hahne grävt flera gropar i kulturlagren för att bli av med stora stenar och kanske också ur jordförbättringssynpunkt. Långa parallella stenfyllda rännor kan ha haft någon form av dräneringsfunktion. På 1930-talet anlades på tomten en bensin- och busstation, vilket medförde nya allvarliga ingrepp i kulturlagren. Bl.a. påträffade vi flera nergrävda tankar som fick saneras och bortforslas. År 1939 byggdes en affärsfastighet med källare längs tomtens östra sida. Vid det tillfället gjordes endast en begränsad arkeologisk dokumentation. Nu efter Sigtunautgrävningen förstår vi att det var en hel tidigmedeltida stadsgårdstomt som här gick till spillo. Senare har ledningsdragningar av olika slag orsakat ytterligare störningar i kulturlagren. När väl alla dessa sentida störningar var tömda såg utgrävningssytan ut lite som ett månlandskap. Om man skall se något positivt med i alla dessa störningar, så gav de oss en möjlighet att i förväg studera lagerföljden ända ner till den sterila leran- ett slags facit.

När väl schaktningsarbetet var klart indelades utgrävningssytan i ett rutnät, i 2-metersrutor, som i fält markerades med knoppförsedda ar-

meringsjärn. Med hjälp av detta koordinatnät ritades sedan alla konstruktioner, som husgrunder, eldstäder, staket, stolphål, gropar och rännor in på en planritning i skala 1:20.

Anläggningarnas nivå bestämdes med hjälp av ett avvägningssinstrument och i meter över havet. Vid grävandet användes växelvis skyffel och skårslev. Konstruktioner och lagergränser rensades fram och vissa fynd togs till vara direkt och mättes in mer exakt. Rensjorden lastades upp på ett hackbord där alla föremål som keramikskärvor, kammar, pärlor mm samt djurben togs till vara rut- och lagervis. Om en del av rutan utgjordes av golvlager inne i ett hus och den andra delen av avfallslager utanför huset lades fynden i skilda spannar. På grund av kulturlagrens karaktär var det icke möjligt att sälla jorden på vanligt sätt. Åtta rutor har dock vattensållats, vilket motsvarar 32 kvadratmeter eller 50 kubikmeter. Det är en mer noggrann, men å andra sidan mycket tidskrävande metod för tillvaratagande av fynd. Metoden har den fördelen att små föremål och ben från fisk och smådjur lätt kan upptäckas. Genom de vattensållade rutorna fick vi också ett visst mått på hur mycket av småfynd som pärlor och mynt som vi kan ha missat på hackeborden. Det visar sig att denna andel är förhållandevis ringa. När det gäller det 20-tal mynt som påträffades, så framkom inte något av dessa i samband med vattensållningen. De vattensållade rutornas största värde ligger främst i att vi genom dessa fick en bättre inblick i sigtunabornas mat-hållning (se kapitlet Vad benen berättar). Sigtunautgrävningens primära målsättning var trots allt att undersöka en så pass stor yta att stadsgårdens och stadsplanens struktur framträdde tydligt. Hade vi vattensållat alla rutor hade vi inte kunnat uppnå denna målsättning.

När den understa, dvs. den äldsta, bebyggelsefasen väl hade undersökts och den sterila nivån nåtts återstod det att dokumentera schaktväggarna, de s.k. profilerna eller sektionerna. I en schaktvägg kan alla skiktningar i kulturlagren studeras från sidan. Omväxlande golvhorisonter av grå lera och avsatta svarta kulturlagershorisonter gör att profilen närmast ger intryck av

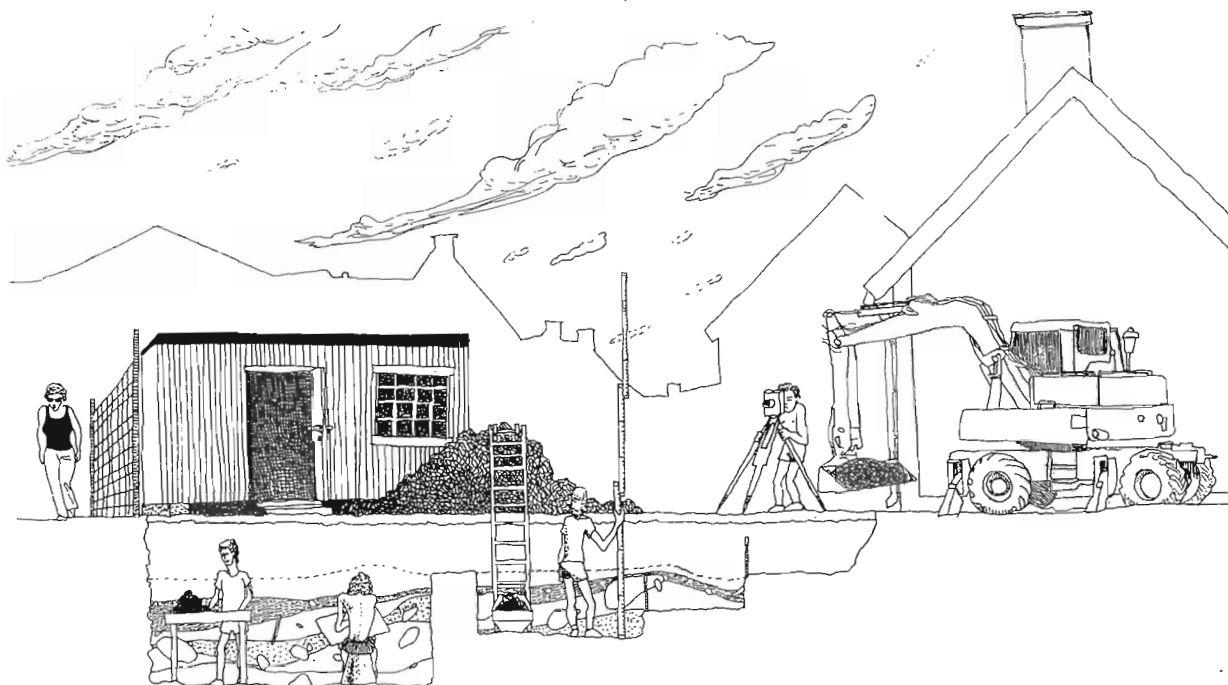

Fig.8. En grävningplats. Bild; Lennart Olin.

en laggtårta. På grund av att de enskilda lagren i Sigtuna är komprimerade och mycket tunna ritades profilerna i skala 1:10 (Fig.8).

När utgrävningen var klar vidtog inomhusarbetet; att sammanställa, bearbeta och analysera ritningar, foton, fynd och beskrivningar liksom osteologiskt material och jordprover. Detta arbete som just påbörjats skall leda fram till både en vetenskaplig publikation och till ett levandegörande av materialet i form av en populär bok och utställningar.

Ett av de viktigaste momenten i bearbetningsarbetet är uppbyggandet av en stratigrafi, det vill säga att komma fram till vilka hus som hör till samma bebyggelsefas och vilka fynd som skall kopplas till varje fas. Genom att det stora fyndmaterialet är databehandlat, kommer möjligheterna att urskilja de olika fyndhorisonterna att underlättas betydligt. Sigtuna är för övrigt en av mycket få platser i Sverige där vi har kultur-

ger av den här omfattningen från tidsperioden sen vikingatid och tidig medeltid. Därför kommer fyndkronologin från Sigtunautgrävningen att få stor betydelse i ett mycket vidare perspektiv än det lokala.

Det finns flera hållpunkter för dateringen av de olika bebyggelsefaserna. När det gäller den äldsta fasen, grundläggningsfasen, så är den daterad med hjälp av dendrokronologi eller årsringsdatering. Metoden bygger på att träden tillväxer olika under varje årstid och från år till år beroende på om det varit varmt eller kallt, fuktigt eller torrt. På så sätt utgör följden av årsringar på ett dendroprov från en hussyll ett slags "fingeravtryck", som kan jämföras med prover från andra syllar. Ett träprovs mönster, dvs. årsringssekvens, jämföres sedan med och inpassas i en känd kurva som sträcker sig fram till idag och på så sätt kan man i bästa fall avgöra vilket år trädet fälldes och ibland till och med under vilken årstid. På så sätt har stadens

grundläggning kunnat dateras till 970-talet, sannolikt dess senare del.

En annan dateringshållpunkt utgör mynten. De påträffades så gott som alla mitt i lagerföljden, i de mellersta bebyggelsefaserna. Genom att mynten är präglade under ett mycket begränsat tidsavsnitt framgår det att dessa bebyggelsefaser skall dateras till 1000-talet dock ej längre fram än till mitten av dess senare hälft (se kapitlet Myntfynd i Sigtuna).

När det gäller de yngsta bebyggelsefaserna är det keramikskärvorna som lägger ett lock på hur länge vi kan följa den medeltida bebyggelseutvecklingen i kv. Trädgårdsmästaren.

Keramik är visserligen ett mera oprecist dateringsinstrument än dendrokronologi och mynt, men i detta fall rör det sig om nya keramiktyper som dyker upp och som vi ganska väl vet när de börjar komma hit till Norden. Under slutet av 900-talet, 1000-talet och långt in i 1100-talet är det äldre svartgodset (AII och AIV) allena rådande. Huvuddelen av denna keramik är sannolikt också tillverkad i Sigtuna (se kapitlet Kulturkontakter och varuutbyte 970-1200). Vid mitten

av 1100-talet börjar emellertid nya keramiktyper att dyka upp, importerade från Västeuropa. I de översta och yngsta lagren på Sigtunautgrävningen har just påträffats sådana skärvor och av ett slag som vanligtvis dateras till 1100-talets senare hälft, vilket gör att vi kan datera den översta bebyggelsefasens slut till omkring 1200 (se kapitlet Västliga kulturkontakter och handel under 1100-1200-talet)

Av detta kapitel har förhoppningsvis framgått att en arkeologisk undersökning, inte minst av Sigtunautgrävningens storleksordning, är en komplicerad apparat med många kuggar som måste gå i varandra för att allt skall fungera och för att vi skall få svar på de frågor som vi ställde innan undersökningen. För arkeologerna är det också frågan om att både vara grovarbetare och brottsplatsundersökare. Man måste hela tiden vara beredd på att tolka materialet redan i fält och att prioritera den information som är väsentlig för den huvudmålsättning som man har satt upp för projektet i fråga.

